

KRZYSZTOF TOMASZ WITCZAK

POZOSTAŁOŚCI LICZBY PODWÓJNEJ W JĘZYKU ŁACIŃSKIM EPOKI ARCHAICZNEJ

Celem niniejszego artykułu jest próba objaśnienia nietypowych form dopełniacza liczby pojedynczej i mnogiej w języku łacińskim doby przedklasycznej. Autor nie zgadza się z tradycyjną tezą, że łaciński genetywus zakończony na *-us*, poświadczony na inskrypcjach z III-II w. p.n.e., reprezentuje formę dopełniacza liczby pojedynczej¹. W opozycji do współczesnych badaczy dowodzi, że był to dawny dopełniacz liczby podwójnej na *-ūs* (< gen. du. **-ous*), zachowany w utartych zwrotach w tekstach o charakterze religijnym i prawniczym, por. łac. *sub aede Kastorus* (CIL 586 = ILLRP 512²) ‘w świątyni (dwóch) Kastorów’, *pro aede Castorus* (CIL 582) ‘przed świątynią (dwóch) Kastorów’. W niniejszej pracy zanalizowano także alternatywne

---

Prof. dr hab. KRZYSZTOF TOMASZ WITCZAK – Zakład Latynistyki i Językoznawstwa przy Katedrze Filologii Klasycznej UŁ; adres do korespondencji: Zakład Latynistyki i Językoznawstwa, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź; e-mail: ktw@uni.lodz.pl

¹ Por. W. BLÜMEL, *Untersuchungen zu Lautsystem und Morphologie des vorklassischen Lateins*, München: Kitzinger 1972, s. 63-64; H. PETERSMANN, *Zu Cato de agr. 134,1 und den frühesten Zeugnissen für den Ersatz des Nominativs Pluralis von Substantiven der 1. Deklination durch Formen auf -as*, „Wiener Studien” 86(1973), s. 88; M. LEUMANN, *Lateinische Laut- und Formenlehre*, München: Beck 1977, s. 435; E. CAMPANILE, *Il latino dialettale*, w: *Caratteri e diffusione del latino in età arcaica*, red. E. Campanile, Pisa: Giardini 1993, s. 17-18; P. BALDI, *The Foundations of Latin*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter 2002, s. 324; J.N. ADAMS, *The Regional Diversification of Latin 200 BC-AD 600*, Cambridge–New York: Cambridge University Press 2007, s. 40-43; M. WEISS, *Outline of the Historical and Comparative Grammar of Latin*, Ann Arbor–New York: Beech Stave Press 2009, s. 202.

² Korzystam z następujących wydań inskrypcji wczesnołacińskich: CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. I: *Inscriptiones Latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem*, ed. T. Mommsen, Berolini: G. Reimer 1863; editio altera, ed. E. Lommatzsch, Berolini: de Gruyter, Fasc. I – 1918², II 1931, III 1943, IV 1986; D – *Allateinische Inschriften*, ed. E. Diehl, Berlin: De Gruyter 1930³; ILLRP – A. DEGRASSI, *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae*, Firenze: La Nuova Italia 1965².

formy dopełniacza liczby mnogiej *boverum* (gen. pl.) ‘boum’ (Cato, *Agr.*³ 62) oraz *Ioverum* (gen. pl.) ‘Ioum’ (Varro, *Ling.* VIII 74) jako świadectwo zanikania liczby podwójnej oraz kreacji innowacyjnego genetiwu liczby mnogiej z końcówką *-ērum*, utworzoną na bazie mianownika i biernika liczby podwójnej: **bovē* nom.-acc. du. ‘dwa woły’, gen. pl. *bovērūm* ‘wołów’ (pierwotnie ‘dwóch wołów’), **Iovē* ‘dwaj Jowisze’ (tu w eliptycznym użyciu ‘Jowisz i Junona’), gen. pl. *Iovērūm* ‘Jowiszów’ (oryginalnie ‘dwóch Jowiszów, tj. Jowisza i Junony’). Autor wnioskuje ostatecznie, że dawne formy dualne, które uległy pluralizacji, kolektywizacji oraz syngularyzacji, spowodowały wytworzenie się piątej deklinacji łacińskiej⁴.

1. ŚLADY DUALU W JĘZYKU ŁACIŃSKIM EPOKI KLASYCZNEJ

Liczba podwójna była produktywną kategorią gramatyczną w prajęzyku indoeuropejskim⁵ i w licznych językach pochodnych (m.in. w grece homeeryckiej i mykeńskiej⁶), ale w łacinie i prawdopodobnie w innych językach italskich zanikła dość wcześnie⁷. Język łaciński doby klasycznej zachował

³ Skrótów oznaczające autorów rzymskich i ich dzieła są podawane za słownikiem prof. Mariana Plezia, por. *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, t. I, Warszawa: PWN 1959, s. XLI-LI.

⁴ K.T. WITCZAK, *Konsekwencje zaniku liczby podwójnej w języku łacińskim. Głos w sprawie dualnej genezy piątej deklinacji łacińskiej*, „Roczniki Humanistyczne” 53(2015), z. 6, s. 101-120.

⁵ J.W. PAUW, *The Dual Number in Indo-European: A Two Stage Development*, Los Angeles: University of California 1980; E. CAMPANILE, *Zum idg. Dual*, „Tocharian and Indo-European Studies” 3(1989), s. 121-124; M. FRITZ, *Der Dual im Indogermanischen. Genealogischer und typologischer Vergleich einer grammatischen Kategorie im Wandel*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter 2011. Ślady dualu pojawiają się także w językach anatolijskich, np. het. *laplapi* pl. (< du. n.) ‘rzęsy’ wobec *laplapan* n. ‘rzęsa, włosy na powiece’, het. *elzi* ‘waga’ (< du. n. ‘dwie szalki’). Z tego m.in. powodu nie przekonuje hipoteza K. Shieldsa (*The Emergence of the Dual Category in Indo-European. A „New Image” and Typological Perspective*, „Indogermanische Forschungen” 109(2004), s. 21-30), że dualis jest relatywnie późną innowacją indoeuropejską. Wydaje się, że kategoria liczby podwójnej reprezentuje dziedzictwo nostratyczne, por. V. BLAŽEK, *Indo-European Nominal Inflection in Nostratic Perspective*, „Journal of Language Relationship” 11(2014), s. 19-38.

⁶ A. CUNY, *Le nombre duel en grec*, Paris: Librairie C. Klincksieck 1906; H. HIERCHE, *L’emploi du duel dans les formules homériques*, Lyon: Institut d’études indo-européennes de l’Université Jean Moulin 1987; K.T. WITCZAK, *Dioscuri in the Mycenaean Times*, „Do-so-mo” 9(2011), s. 57-68; B. FERRO, *Studi sul duale in miceneo, nella poesia omerica e nel teatro attico del V secolo. Variazioni morfologiche, dialettali, stilistiche*, Bologna: Università di Bologna 2013 (nieopublikowana praca doktorska, <http://amsdottorato.unibo.it/5940/1/ferro-barbara-tesi.pdf> [dostęp: 12.12.2016]).

⁷ Zob. C.D. BUCK, *Comparative Grammar of Greek and Latin*, London: Bristol Classical Press 2009, s. 171.

stosunkowo nieliczne pozostałości dawnej liczby podwójnej⁸, do których zalicza się zazwyczaj następujące formy:

- 1.1. łac. *ambō* ‘obaj’ (< ie. *ambhō ‘ts.’ < pie. *h₂ent-bho-h₁), por. gr. ἄμφω⁹.
- 1.2. łac. *duo* ‘dwa’ (< ie. *duwō ‘ts.’ < pie. *duwo-h₁), por. gr. δύο ‘2’¹⁰;
- 1.3. łac. *octō* ‘osiem’ (< ie. *oktō ‘ts.’ < pie. *h₃ekto-h₁), por. gr. ὀκτώ ‘8’¹¹;
- 1.4. łac. *vīgintī* ‘dwadzieścia’ (< ie. *wikmtī ‘ts.’ < pie. *ḍwi-ḍkmt-ih₁, pierwotnie ‘dwie dziesiątki’), por. gr. att. εἴκοσι, dor. ρίκατι ‘20’¹².

Dwie formacje łacińskie posiadają osobliwą odmianę deklinacyjną, która polega na gruntownym przekształceniu dawnej deklinacji dualnej w obrębie I i II deklinacji, por. tabelę 1.

Tabela 1: Odmiana *ambō* oraz *duo* w języku łacińskim.

Przypadek	Łac. ‘obaj, obie, oba’	Łac. ‘dwaj, dwie, dwa’
Nominativus pl.	<i>ambō, ambae, ambo</i>	<i>duo, duae, duo</i>
Genetivus pl.	<i>ambōrum, ambārum, ambōrum</i>	<i>duōrum (duum), duārum, duōrum</i>
Dativus pl.	<i>ambōbus, ambābus, ambōbus</i>	<i>duōbus, duābus, duōbus</i>
Acussativus pl.	<i>ambōs (ambō), ambās, ambo</i>	<i>duōs (duo), duās, duo</i>
Ablativus pl.	<i>ambōbus, ambābus, ambōbus</i>	<i>duōbus, duābus, duōbus</i>

Źródło: opracowanie własne.

⁸ R.G. KENT, *The Forms of Latin. A Descriptive and Historical Morphology*, Baltimore, MD: Linguistic Society of America 1946, s. 16; A.L. SIHLER, *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. New York–Oxford: Oxford University Press 1995, s. 245-246; M. WEISS, *Outline*, s. 195.

⁹ J. JASANOFF, *Gr. ἄμφω, Lat. ambō et le mot indo-européen pour ‘l’un et autre’*, „Bulletin de la Société de Linguistique de Paris” 71(1976), s. 123-131; W. MAŃCZAK, *Proto-indo-européen *ambhō(u), *ambhi*, w: *Studia etymologica Indoeuropaea memoriae A. J. van Windekens dicata*, red. L. Isebaert, Leuven: Peeters 1991, s. 179-186.

¹⁰ J. POKORNY, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern–München: Francke Verlag 1959, s. 228-232, s.v. **duō(u)** ‘zwei’; C. TAGLIAVINI, *Fonetica e morfologia storica del latino*, Bologna: Editrice Pàtron 1962, s. 174; W. COWGILL, *PIE. *duwō ‘2’ in Germanic and Celtic, and the nom.-acc. dual of non-neuter o-stems*, „Münchener Studien zur Sprachwissenschaft” 46(1985), s. 13-28; V. BLAŽEK, *Numerals. Comparative-Etymological Analysis of Numeral Systems and Their Implications*, Brno: Masarykova Univerzita v Brně 1999, s. 163-184; G. MEISER, *Historische Laut- und Formenlehre der lateinische Sprache*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2006², s. 170.

¹¹ J. POKORNY, *Indogermanisches*, s. 775, s.v. **oktō(u)** ‘acht’; V. BLAŽEK, *Indo-European “eight”*, „Historische Sprachforschung” 111(1998), s. 209-224; V. BLAŽEK, *Numerals*, s. 263-276; G. MEISER, *Historische Laut- und Formenlehre*, s. 170.

¹² J. POKORNY, *Indogermanisches*, s. 1177, s.v. **wi-kmt-i** ‘zwanzig’; A.L. SIHLER, *New Comparative Grammar*, s. 420, 422; R. BEEKES, *Etymological Dictionary of Greek*, t. I, Leiden–Boston: Brill 2010, s. 381.

Przedstawiona w tabeli 1 odmiana deklinacyjna zachowuje wprawdzie niektóre archaiczne formy liczby podwójnej (m.in. w mianowniku), nie wykazując już dualnych końcówek deklinacyjnych w innych przypadkach, lecz wyłącznie pluralne. Mamy tu zatem do czynienia z morfologiczną adaptacją i zastępowaniem dawnego paradygmatu dualnego przez odmianę pluralną. W świetle aktualnego stanu wiedzy, który umiejętnie podsumowuje Michael Weiss, pozostałości liczby podwójnej w języku łacińskim epoki cycerońskiej i augustowskiej są nieliczne i zasadniczo ograniczają się do trzech liczebników (*duō, octō, vīgintī*) oraz *ambō*¹³.

Bardzo kontrowersyjny jest problem zachowania liczby podwójnej w zakresie formacji nominalnej we wczesnej łacinie¹⁴. Niektórzy badacze interpretowali zapis POMPLIO (= łac. *Pompiliō* nom. du. 'dwaj Pompiliusze'), poświadczony w materiale epigraficznym, jako formę dualną, por. M. C. POMPLIO NO. F. DEDRON HERCOLE (CIL VI 30898; Tibur) 'Marek i Gajusz (dwaj) Pompiliuszowie, synowie Nowiusza, dali Herkulesowi'¹⁵. Hipoteza ta nie zyskała szerszej akceptacji. Na ogół filologowie klasyczni kwestionowali interpretację dualną inskrypcyjnej formy POMPLIO¹⁶. Czy jednak mieli rację? W niniejszej pracy spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, czy w literaturze archaicznej i w materiale epigraficznym zachowały się inne ślady użycia dawnej liczby podwójnej.

2. ALTERNATYWNE FORMY DOPEŁNIACZA LICZBY MNOGIEJ ZAKOŃCZONE NA *-ērum*

W ósmej księdze dzieła *De lingua Latina* Marek Terencjusz Warron z Reate (116-27 p.n.e.), znakomity pisarz, filolog i encyklopedysta, zwraca

¹³ M. Weiss (*Outline*, s. 195) stwierdza krótko: „There is hardly a trace of the dual in Latin (except for *duo* 'two', *ambō* 'both' and *vīgintī* 'twenty')”.

¹⁴ Ślady dualu (w obrębie czwartej deklinacji łacińskiej) próbował opisać O.A. Danielsson (*Alte Dualformen im Latein*, w: *Altitalische Studien*, red. C. Pauli, t. III, Hannover: Hahn'sche Buchhandlung 1884, s. 187-199).

¹⁵ E. CAMPANILE, *Elementi dialettali nella fonetica e nella morfologia del latino*, „Studi e saggi linguistici” 1(1961), s. 17-18. Autor omawia zjawisko zachowania mianownika liczby podwójnej drugiej deklinacji w łacinie „pozarzymskiej”, przytaczając także inne możliwe przykłady tego fenomenu, np. T. C. VOMANIO (CIL XI 6706; Capena) 'Titus i Gajusz (dwaj) Womaniuszowie'; K. Q. CESTIO Q. F. HERCOLE DONU DEDERO (CIL XIV 2891, Praeneste) 'Keso i Kwintus (dwaj) Cestiuszowie, synowie Kwintusa, Herkulesowi dar dali' itp.

¹⁶ Por. A. ZIMMERMANN, *Noch ein Fall eines Duals in lateinischen Inschriften?*, „Indogermanische Forschungen” 30(1912), s. 219-220; R.G. KENT, *The Forms of Latin*, s. 31; C.D. BUCK, *Comparative Grammar*, s. 171.

uwagę na obecność nietypowych form genetiwu liczby mnogiej w archaicznych tekstach łacińskich:

Neque oportebat consuetudinem natare alios dicere boum greges, alios boverum, et signa alios Ioum, alios Ioverum, cum esset ut Iovis, bovis, struis et Iovem bovem struem Iovi bovi strui.

Ani nie należało podążać za zwyczajową praktyką, która objawia się tym, że jedni mówią *boum greges* ('stada krów'), drudzy *boverum greges* ('ts. '), jedni mówią *signa Ioum* ('posągi Jowiszów'), inni zaś *signa Ioverum* ('ts. '), gdy tymczasem jest zwyczaj [odmiany tych słów według jednej normy]: *Iovis, bovis, struis*, a dalej *Iovem, bovem, struem*, wreszcie *Iovi, bovi, strui* (tłum. K.T.W.).

Końcówka gen. pl. *-ērum* w odniesieniu do rzeczowników trzeciej deklinacji jest relatywnie rzadka, a Warron nie przywołuje źródeł obu wymienionych przezeń postaci. W odniesieniu do formy *bovērūm* badacze wskazują najczęściej na rozdział 62 dzieła Marka Porcjusza Katona *De agri cultura*, w którym czytamy, co następuje¹⁷:

Quot iuga boverum, mulorum, asinorum habebis, totidem plostra esse oportet¹⁸.

Wózów powinno być tyle, ile masz par wołów, mułów i osłów¹⁹.

Nie ulega wątpliwości, że alternatywna forma dopełniacza liczby mnogiej *bovērūm* jest oczywistym śladem dawnego dualu **bovē* nom. du. 'dwa woły', gdyż większe wozy (*plostra maiora*) ciągnęła zawsze para wołów, zwykłe zaś wozy (*plostra*) para mułów lub osłów²⁰. Oczywiście, w czasach Katona (234-149 p.n.e.) kategoria liczby podwójnej była już całkowitym przeżytkiem, ale pozostał jeszcze nawyk językowy odziedziczony po łacińskich przodkach, dla których formy dualne nie były ani niezwykłe, ani obce. Przyzwyczajenie kazało zatem Katonowi użyć formy *bovērūm* (gen. pl. bazujący na nom. du. **bovē*) w odniesieniu do pary wołów ciągnących wóz (*plostrum*) zamiast regularnego gen. pl. *boum* lub *bovum*.

¹⁷ VARRO, *De lingua Latina Buch VIII*, erklärt H. Dahlmann, Berlin: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung 1940, s. 173.

¹⁸ MARCUS PORCIUS CATO, *Über den Ackerbau*, ed. D. Flach, München: Franz Steiner Verlag 2005, s. 67.

¹⁹ MAREK PORCJUSZ KATON, *O gospodarstwie rolnym*, tłum. I. Mikołajczyk, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 2009, s. 134.

²⁰ MAREK PORCJUSZ KATON, *O gospodarstwie rolnym*, s. 134, przyp. 469; K.D. WHITE, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge–London–New York–Melbourne: Cambridge University Press 2010², s. 80. Należy w tym miejscu odnotować, że domniemane formy dualne **mūlō* 'dwa muły' oraz **asinō* 'dwa osły' mogły stosunkowo łatwo ulec pluralizacji.

Gramatyk rzymski Flawiusz Sosipater Charizjusz podaje kolejne przykłady rzeczowników trzeciej deklinacji z końcówką gen. pl. *-ērum*, wynotowane z dzieł autorów epoki archaicznej²¹:

Cum vero e vel i vel u terminetur ablativus singularis, um accipit et facit genitivum pluralem [...] invenimus tamen apud auctores etiam his contraria. nucerum enim Coelius dixit, Lucilius naverum, Gellius vero regerum et lapiderum²².

Podczas gdy ablativus liczby pojedynczej kończy się albo na *-e*, albo na *-i*, albo na *-u*, to końcówka *-um* tworzy dopełniacz liczby mnogiej [...]; znajdujemy jednak u autorów także formy odmienne od tych. Celiusz bowiem mówił *nucerum* ('orzechów'), Lucyliusz *naverum* ('statków'), Gelliusz natomiast *regerum* ('królów') oraz *lapiderum* ('kamieni') (tłum. K.T.W.).

Widzimy zatem, że nie tylko Marek Porcjusz Katon, ale także trzech inni rzymscy literaci działający w drugim stuleciu p.n.e. (mianowicie Lucjusz Celiusz Antypater, Gajusz Lucyliusz, Gnejusz Gelliusz²³) do rzeczowników trzeciej deklinacji (*lapis* m., rzadziej f. 'kamień', *navis* f. 'statek', *nux* f. 'orzech', *rex* m. 'król') dodawali alternatywną końcówkę dopełniacza liczby mnogiej *-ērum*. Tego rodzaju końcówka mogła się łatwo wytworzyć podczas pluralizacji dawnych form liczby podwójnej zakończonych na *-ē* (nom.-acc. du. osnów konsonantycznych). Na bazie zachowanych postaci dopełniacza zakończonych na *-ērum* można z powodzeniem zrekonstruować następujące formy dualne:

2.1. słłac. **bovē* m. 'dwa woły' (gen. du. **bovous* 'dwóch wołów'), stąd na skutek pluralizacji pojawił się gen. pl. *bovērum* '(dwóch) wołów' (Cato, *Agr.* 62; Varro, *Ling.* VIII 74);

2.2. słłac. **Djovē*, potem **Iovē* m. 'dwaj Jowisze' (tu w sensie eliptycznym 'Jowisz i jego boska partnerka Junona'), gen. du. **Djovous* (co stopniowo dało *Diovōs*²⁴ > *Iovōs* > **Iovūs*), stąd na skutek pluralizacji *Iovērum* (gen. pl.) 'Jowiszów' (Varro, *Ling.* VIII 74);

2.3. słłac. **lapidē* m. (lub f.) 'dwa kamienie', stąd wtórny gen. pl. *lapidērum* 'kamieni' (Gellius; Charisius)²⁵;

²¹ Zob. C. REICHARDT, *Sprachlich-stilistische Untersuchungen zu den frühen römischen Historikern*, Bamberg: University of Bamberg Press 2008, s. 173, 204.

²² FLAVII SOSIPATRI CHARISII *Artis grammaticae libri V*, w: *Grammatici Latini*, ed. H. Keil, vol. I, Lipsiae: B.G. Teubner 1857, s. 54.

²³ Zob. M. CYTOWSKA, H. SZELEST, L. RYCHLEWSKA, *Literatura rzymska. Okres archaiczny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1996, s. 295-307, 325-326, 329-330.

²⁴ Por. słłac. *Diovos castud* (CIL 360 = ILLRP 163; Norba), *Diovo[s] filea* (CIL I² 60 = D 65 = ILLRP 101; Praeneste), *Iovos* (D 772).

²⁵ C. REICHARDT, *Sprachlich-stilistische Untersuchungen*, s. 173, 204.

2.4. stłac. *nāvē f. ‘dwa statki’, stąd gen. pl. *nāvērūm* ‘statków’ (Lucilius; Charisius);

2.5. stłac. *nucē f. ‘dwa orzechy’, stąd gen. pl. *nucērūm* ‘orzechów’ (Coelius; Charisius)²⁶;

2.6. stłac. *rēgē m. ‘dwaj królowie’ (gen. du. *rēgous > *regūs*²⁷ ‘dwóch królów’), stąd innowacyjny gen. pl. *rēgērūm* ‘królów’ (Gellius; Charisius)²⁸.

Wydaje się, że przynajmniej dwie formy dualne (wymienione odpowiednio w punkcie 2.2. oraz 2.6.) mogą być odnalezione w starołacińskim materiale epigraficznym (zob. niżej 3.4, 3.5 i 3.11.).

3. ŚLADY ZACHOWANIA DOPEŁNIACZA LICZBY PODWÓJNEJ W ŁACIŃSKICH ZABYTKACH EPIGRAFICZNYCH II WIEKU P.N.E.

Łaciński materiał epigraficzny, datowany na II w. p.n.e., pokazuje sporą liczbę form genetiwu zakończonych na *-us*. Zazwyczaj formy te, odnoszące się do rzeczowników trzeciej deklinacji łacińskiej, interpretuje się jako postacię singularne²⁹. Należy jednak zaznaczyć, że w większości przypadków możliwa do zaakceptowania jest również alternatywna interpretacja dualna, która w dotychczasowej praktyce badawczej w ogóle nie była brana pod uwagę. Wiadomo, że staroindyjska końcówka dualna dopełniacza rzeczowników żywotnych o osnowie konsonantycznej miała barwę *-ōṣ* (< indoirań. **-aus* < ie. **-ous*), np. wed. *dātārau* nom. du. ‘dwaj dawcy’, gen.-loc. du. *dātros* ‘dwóch dawców’ (← wed. *dātā* nom. sg.); wed. *pitārā* du. ‘rodzice’, gen.-loc. du. *pitros* ‘rodziców’ (← wed. *pitā* nom. sg. ‘ojciec’). Gdyby odpowiednia końcówka dopełniacza liczby podwójnej zachowała się w języku łacińskim, to musiałaby ona przybrać postać **-ous* w epoce wczesnolatyńskiej, a następnie na skutek monoftongizacji dyftongów przekształcić się w postać przejściową **-ōs*³⁰, by ostatecznie dać końcówkę **-ūs*. Innymi słowy, starołacińskie zapisy epigraficzne z końcówką dopełniacza *-us* (lub *-os*), odnoszące się do rzeczowników III deklinacji, mogą reprezentować niezro-

²⁶ Zob. F. BOBROWSKI, *Lexicon Latino-Polonicum / Słownik łacińsko-polski*, t. II, Wilno: Józef Zawadzki 1905, szp. 426; C. REICHARDT, *Sprachlich-stilistische Untersuchungen*, s. 204.

²⁷ Por. stłac. *regus* (CIL 730 = ILLRP 180; Rzym).

²⁸ F. BOBROWSKI, *Lexicon*, szp. 1181; C. REICHARDT, *Sprachlich-stilistische Untersuchungen*, s. 173, 204.

²⁹ Zob. M. LEUMANN, *Lateinische Laut- und Formenlehre*, s. 435; J.N. ADAMS, *The Regional Diversification of Latin*, s. 40-43; M. WEISS, *Outline*, s. 202.

³⁰ Postać przejściowa zachowała się po spółgłoskach labialnych, por. stłac. *Diovos, Iovos*.

zumiały już w dobie archaicznej formy dualne, niekiedy fałszywie zinterpretowane jako formy singularne³¹.

Mamy ogółem 23 przykłady genetiwu na *-us*, zarejestrowane na zachowanych inskrypcjach starołacińskich³², pochodzących głównie z II w. p.n.e. Poniżej wyliczam podstawowe przykłady i podaję krótkie uzasadnienie dla dualnej interpretacji.

3.1. stłac. *sub aede Kastorus* (CIL I² 586; ILLRP 512; ok. 150 r. p.n.e., Tibur³³) ‘w świątyni (dwóch) Kastorów’. To wyrażenie odnosi się do słynnej rzymskiej świątyni zwanej alternatywnie *aedes Castorum* (niekiedy też *aedes Castoris*, względnie *aedes Castoris et Pollucis*)³⁴. Dopełniacz zakończony na *-us* nie może być interpretowany jako gen. sg., gdyż w świątyni czczono zwyczajowo dwóch boskich braci, mianowicie Kastora i Polluksa, a nie jednego boga o imieniu Kastor. Dlatego hipoteza badawcza, że inskrypcja zawiera “spetryfikowany” genetivus dualis *Kastorūs* (z długą samogłoską [u:] w wygłosie), jest – moim zdaniem – jedyną prawidłową interpretacją.

3.2. stłac. [*pro ae*]de *Castorus* (CIL I² 582; 133-118 p.n.e., Bantia) ‘przed świątynią (dwóch) Kastorów, tj. Kastora i Polluksa’. I w tym przypadku interpretacja dualna genetiwu *Castorūs* (w użyciu eliptycznym) jest o wiele bardziej prawdopodobna niż domniemana wykładnia singularna.

3.3. stłac. *partus familias* (CIL I² 582; 133-118 p.n.e., Bantia). *Lex Latina tabulae Bantinae* daje relatywnie prostą wykładnię, zgodnie z którą magistrat ma prawo zabrać dłużnikowi jedną z dwóch połówek (części) majątku rodzinnego³⁵.

³¹ W literaturze przedmiotu podkreśla się, że za pomocą liczby podwójnej „wyrażano w gruncie rzeczy jedność obiektu parzystego lub jedność obiektu stanowiącego naturalną parę”, zob. P. SOBOTKA, *Biblijne rzeczowniki dualia i pluralia tantum oraz ich słowiańskie odpowiedniki*, w: *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym. Prace dedykowane Profesorowi Czesławowi Łapiczowi*, red. M. Krajewska, J. Kulwicka-Kamińska, A. Szulc, t. III: *Słowiańscy chrześcijanie Wschodu i Zachodu. Język – Dialekt – Piśmiennictwo*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 2016, s. 173. Por. też J. KURYŁOWICZ, *Studia językoznawcze. Wybór prac opublikowanych w języku polskim*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987, s. 37. Jest zatem zrozumiałe, że procesem syngularyzacji objęte zostały m.in. *dualia tantum*.

³² J.N. ADAMS, *The Regional Diversification of Latin*, s. 41.

³³ Obecnie Tivoli, ok. 20 km na zach. od Rzymu.

³⁴ Por. L. RICHARDSON, jr., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press 1992, s. 75-76; S.B. PLATNER, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, ed. T. Ashby, Cambridge: Cambridge University Press 2015, s. 102-105.

³⁵ Zachowany tekst brzmi: *sei quis mag. multam irrogare volet*, | [quei volet, dum minoris] *partus familias taxat, liceto*. Warmington proponuje następujące tłumaczenie: „If any magistrate shall be minded to inflict a greater fine, let it be allowed him who shall be so minded, provided only that the same comes to less than a half part of the defendant’s estate”. Zob. *Remains of Old Latin*, ed. and transl. E.H. Warmington, vol. IV: *Archaic Inscriptions*, London: William Heinemann

Gen. du. *partūs* ‘dwóch części’ (od łac. *pars*, *partis* f. ‘część’) jest oczywistym rozwiązaniem.

3.4. stłac. *Diovos castud* (CIL I² 360 = ILLRP 163; II w. p.n.e., Norba³⁶). Inskrypcja brzmi dosłownie: *P. Rutilius M. f. | Iunonei Loucina | dedit meritod | Diovos castud* („Publiusz Rutyliusz, syn Marka, Junonie Lucynie, dał za przysługę zgodnie z Jowiszową regułą”). Finalny zwrot *Diovos castud* należałoby dosłownie przetłumaczyć: ‘według rytuału dwóch Jowiszów (tj. Jowisza i Junony)’. W tekście pojawia się dedykacja dla samej tylko Junony Lucyny (dat. sg. *Iunonei Loucina[i]*), ale nie należy zapominać, że rzymska bogini tworzyła wraz z Jowiszem boską parę. Zaświadczony zapis *Diovōs* reprezentuje formę dopełniacza liczby podwójnej, urobioną od nom. du. *Djovē w sensie eliptycznym ‘Jowisz i jego partnerka Junona’ (dosłownie ‘dwaj Jowisze’), por. stind. *dyāvā* du. ‘niebo i ziemia’ (dosłownie ‘dwa nieba’). Forma dualna *Diovōs* (potem *Iovōs*) została w późniejszym czasie zastąpiona przez innowacyjny gen. pl. *Iovērum*, przytoczony przez Warrona (*Ling.* VIII 74).

3.5. Dwie kolejne formy dualne pojawiają się na archaicznej inskrypcji z Praeneste (CIL I² 60 = D 65 = ILLRP 101; III w. p.n.e., Praeneste). Pierwszy dual odnajdujemy w zwrocie: *nationū(s)gratiā(d)* ‘z wdzięczności za (podwójne) narodziny’, drugi zaś w powyżej omówionej formie *Diovō(s)* gen. du. ‘dwóch Jowiszów, tj. Jowisza i Junony’. Tekst tej inskrypcji brzmi: *Orcevia · Numeri [...] | nationu · cratia | Fortuna · Divo · filea | primo-cenia | donom · dedi* ‘Ja, Orgewia, Numeriosa [żona], z wdzięczności za (podwójne) narodziny Fortunie, pierworodnej córce Jowisza i Junony, w darze [to] ofiarowałam’. Zwrot *Fortuna(i) Divo(s) Filea(i) Primogenia(i)* jest w zasadniczej wymowie zrozumiałe, a interpretacja formy *Divo(s)* jako dualnej możliwa do przyjęcia³⁷. Fortuna miała wszak dwoje boskich rodziców – Jowisza i Junonę, których słusznie określono jako *Diovē, *Iovē (nom. du.) ‘para Jowiszów’. Forma dualna genetiwu (*Diovōs*, potem *Iovōs*) mogła być relatywnie łatwo (choć fałszywie) zidentyfikowana z dopełniaczem liczby pojedynczej (*Diovis*, potem *Iovis*), gdyż w starożytnym Rzymie funkcja ojcowska była dominująca, a rola Junony jako matki bogini Fortuny nie

Ltd.–Cambridge, MA: Harvard University Press 1959, s. 299. Nie ulega wątpliwości, że łatwiej przyjąć restytucję tekstu w formie: [*ūnam*] *partūs* ‘jedną z dwu części (połówek) majątku’.

³⁶ Obecnie Norma, ok. 80 km na płd. od Rzymu.

³⁷ Pominięcie wygłosowego *-s* w inskrypcjach starołacińskich jest reprezentatywnym, choć słabo objaśnionym zjawiskiem, por. R.G.G. COLEMAN, *Dialectal variation in Republican Latin, with special reference to Praenestine*, „Proceedings of the Cambridge Philological Society” 36(1990), s. 16.

wymagała specjalnego uwydatnienia. Interpretacja dualna formy *nationū(s)* jest wysoce prawdopodobna. Przyjmując, że Orgewia, żona Numeriosa, złożyła Fortunie dar w podziękę za narodziny potomstwa, stosunkowo łatwo można uznać, że zwrot *nationū(s) gratia* oznaczał szczęśliwe narodziny bliźniąt, tj. podwójne narodziny, co było rzadkim zdarzeniem i rzeczywiście z tego powodu należało złożyć bogini odpowiedni dar.

3.6. stłac. *nominus* (CIL I² 581; ILLRP 511; Tiriolo, 186 r. p.n.e.; *Senatus consultum de Bacchanalibus*). W tekście inskrypcji chodzi niewątpliwie o dwa imiona łacińskie (tj. *praenomen* oraz *nomen gentilicium*)³⁸. Zapewne mamy tu do czynienia z dawnym dopełniaczem liczby podwójnej *nominūs* ‘(człowiek) o dwóch imionach’, który został fałszywie zinterpretowany w późniejszym czasie jako gen. sg. *nominūs Latini* ‘łacińskiego imienia’ (zamiast prawidłowego zwrotu *nominūs *Latinūs* gen. du. ‘dwóch łacińskich imion’).

3.7. stłac. *hominus* (CIL I² 585). Wyraz ten pojawia się dwa razy w archaicznej ustawie *Lex agraria*. Tekst (częściowo stracony) dotyczy dwóch osób, mianowicie kupującego i sprzedającego majątek. Prawdopodobnie forma *hominus* odnosi się do obu uczestników transakcji i reprezentuje gen. du. ‘dwóch ludzi’ (a nie domniemany gen. sg. *hominūs = hominis*). Zapis *ūnūs hominūs* należy zatem tłumaczyć: ‘jednego z dwóch ludzi (uczestniczących w transakcji)’. Dawna forma liczby podwójnej została utrwalona w tekście prawniczym, choć później mogła być fałszywie zinterpretowana jako singularna.

3.8. stłac. *Cererus murum et pluteum* (CIL I² 104; CIL I² 677 = ILLRP 714, II w. p.n.e.; Capua) należy prawdopodobnie interpretować jako dat. du. ‘dla dwóch Cerer, tj. Cerery i jej córki Proserpiny’³⁹, a nie jako gen. sg. Paralelny tekst (CIL I² 678, z II w. p.n.e., pochodzący także z Kapui) brzmi na-

³⁸ Tekst łaciński brzmi dosłownie: *Bacas vir nequis adiese velet ceivis Romanus neve nominus Latini neve socium quisquam* („Niechaj żaden mąż, czy to obywatel rzymski, czy osoba o łacińskim imieniu [recte ‘dwóch łacińskich imionach’], czy ktoś ze sprzymierzeńców, nie pragnie uczestniczyć w spotkaniu bachantek”), zob. P. BALDI, *The Foundations*, s. 211; F.D. ALLEN, *Remnants of Early Latin*, Bristol: Arx Publishing 2005, s. 29; M. WIŚNIEWSKI, *Akcja władz rzymskich przeciwko czcicielom Bakchusa*, „Meander” 34(1979), z. 7, s. 361-367. Standardowo Rzymianie posiadali dwa imiona (*nomina*) – imię (*praenomen*) oraz nazwisko rodowe (*nomen gentile vel gentilicium*). Przydomek (*cognomen*) nigdy nie był obligatoryjny, choć z czasem zyskał na znaczeniu.

³⁹ W klasycznej łacinie istniała *sacerdos Cererum* (CIL X 1585) ‘kapłanka Cerery i Proserpiny’, por. G. PUGLIESE CARRATELLI, *Cereres*, „Parola del Passato” 36(1981), s. 367-372. Połączenie Cerery i jej córki w jedną parę boską zostało także poświadczone na gruncie italskim, np. pelignijskie *cerfum sacaracirix* ‘kapłanka (dwóch) Cerer’ (pel. *cerfum* gen. pl. = łac. *Cererum*), marrucyńskie [s] *acracrix cerria* ‘kapłanka cereryjska’, zob. J. UNTERMANN, *Wörterbuch des Oskisch-Umbrischen*, Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter 2000, s. 387, 644.

stępująco: *Castori et Polluci murum et pluteum* (z dat.) ‘Kastorowi i Pollukowski mur oraz ogrodzenie’. Celownik liczby podwójnej ma tę samą postać co genetivus dualis. Zapis *Cererus* nie reprezentuje gen. sg. *Cererūs* (= *Cereris*), tylko raczej gen.-dat. du. *Cererūs* w eliptycznym znaczeniu: ‘(dla) dwóch Cerer’.

3.9. słac. *ara Salutus* (CIL I² 82 = ILLRP 132; II w. p.n.e., Praeneste). Jak się zdaje, inskrypcja wymienia ‘ołtarz dwóch Bogiń Zdrowia’. Istotnie, łacińska bogini *Salus* („Zdrowie”) była czczona wspólnie z boginią *Spes Bona* („Dobra nadzieja”)⁴⁰. Gen.-dat. du. *Salutūs* jest zatem możliwy do zaakceptowania.

3.10. Pięć razy na inskrypcjach starołacińskich jest poświadczona forma *Venerus* (CIL I² 565; CIL I² 675, Capua; CIL I² 1183 = ILLRP 163, Casinium⁴¹; CIL I² 1495; CIL I² 1541, Casinium). Należy przypuszczać, że forma ta reprezentuje gen.-dat. du. ‘(dla) dwóch Wener’, tj. (dla) Wenery i Libitiny.

3.11. słac. *regus* (CIL 730; Rzym). Tekst pochodzi z połowy II stulecia p.n.e. Jest on częściowo zachowany zarówno w wersji łacińskiej, jak i greckiej⁴². Interpretacja tradycyjna tłumaczy zwrot *regus Metradati f.* jako ‘syn króla Mitrydatesa’. Tekst grecki wymienia Mitrydatesa IV Filopatora Filadelfa, króla Pontu w latach 159-150 p.n.e.⁴³, który jako pierwszy z dynastii Mitrydatydów otrzymał zaszczytny tytuł „sprzymierzeńca i przyjaciela narodu rzymskiego” (*socius et amicus populi Romani*). Wstąpił on na tron po swoim ukochanym bracie Farnakesie I i natychmiast uznał za swojego syna i następcę bratanka noszącego miano Mitrydatesa V Euergetesa. Nie można wykluczać, że inskrypcja wymieniała dwóch władców pontyjskich, prawdopodobnie ojca i syna, przy czym każdy z nich mógł być rzeczywistym (lub adoptowanym) synem króla Mitrydatesa. Przypomnijmy, że w dynastii

⁴⁰ A.M. KEMPIŃSKI, *Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich*, Warszawa: Wydawnictwo Iskry 2001, s. 381.

⁴¹ Obecnie Cassino, ok. 130 km na płd. od Rzymu. Inskrypcja ta brzmi: *Agria Subia N. f. | sacerdos | Cerer(us) et Venerus*. Wynika stąd, że *Agria Subia* była kapłanką obu Cerer i obu Wener.

⁴² Tekst łaciński inskrypcji (zachowany fragmentarycznie) nie daje możliwości zrozumienia tekstu: [... Phil]adelphus regus Metradati f. | [... e]t societatis ergo quasi iam | [...]et legati coiraverunt | [... Ma]hes Mahei f. | . Paralelny tekst grecki, który był prawdopodobnie zbliżony co do sensu i zawartości, także został w poważnym stopniu utracony: [... Μιθραδάτης Φιλ]οπάτωρ και Φιλάδελφος | [...]ου τὸν δῆμον τὸν | [...] σύμμαχον αὐτοῦ | [...] ἔνεκεν τῆς εἰς αὐτὸν | [...] Ναϊμ]άνου τοῦ Ναϊμάνου | [...] | . Możliwe są rozmaite uzupełnienia i rekonstrukcje tej dwujęzycznej inskrypcji.

⁴³ Tekst grecki można łatwo uzupełnić imieniem Mitrydatesa IV Filopatora Filadelfa: [... Μιθραδάτης Φιλ]οπάτωρ και Φιλάδελφος, co teoretycznie zgadza się z zachowanym zapisem łac. [... Phil]adelphus.

pontyjskiej było aż sześciu władców noszących to imię, przy czym Mitrydates III był ojcem Mitrydatesa IV, ten z kolei adoptowanym ojcem Mitrydatesa V, a następny ojcem Mitrydatesa VI. Ostatni król pontyjski Mitrydates VI Eupator (panujący w latach 120-63 p.n.e.) miał ponadto brata oraz dwóch dorosłych synów o tym imieniu. Sądzę zatem, że możliwy do utrzymania jest gen. du. *regūs* (a niekoniecznie gen. sg. *regūs* = *regis*). Zwrot starołaciński *regus Metradati f.* można łatwo interpretować w sensie: ‘synowie dwóch królów o imieniu Mitrydates’. Zastrzegam, że stan zachowania omawianej inskrypcji wymaga ogromnej ostrożności w ostatecznym rozstrzygnięciu kontrowersyjnego zagadnienia. Interpretacji syngularnej wyrazu *regus* (z końcówką *-ūs* reprezentującą indoeuropejski gen. sg. na **-os*) nie można w tej sytuacji wykluczyć. Wpływ języka greckiego na pojawienie się końcówki *-us* (rozpatrywana inskrypcja jest dwujęzyczna) musi być także brany pod uwagę (zob. niżej 3.12.).

3.12. *aedem Leiberi patrus* (CIL I² 324 = ILLRP 206; Naron⁴⁴). Inskrypcja o niepewnej wartości i interpretacji⁴⁵, bo odnaleziona poza Italią (w Dalmacji). Autorem tej inskrypcji był wyzwolieniec Epikadus (zapewne Grek), który mógł zastosować grecki gen. sg. *πατρός* zlatynizowany w formie *patrūs* ‘patris’. W danym przypadku nie da się jednoznacznie rozstrzygnąć, czy chodziło o zhellenizowany zapis określający ‘świątynię ojca Libera’, czy może raczej o ‘świątynię Libera i Libery’, a może nawet o ‘świątynię rodziców Libera’ lub ‘świątynię Libera i jego rodziców’. Możliwe zatem, że forma stłac. *patrūs* byłaby “spetryfikowanym” dopełniaczem liczby podwójnej (por. stind. *pitróš* gen.-loc. du. ‘rodziców’), użytym tradycyjnie zamiast gen. pl. *patrum*.

4. ELIPTYCZNE UŻYCIE LICZBY PODWÓJNEJ

W językach indoeuropejskich liczby podwójnej używano zazwyczaj przy parach naturalnych⁴⁶ (np. gr. hom. ὄσσε du. ‘oczy’, stind. *ákšī* du. ‘ts.’,

⁴⁴ Obecnie Vid w Chorwacji.

⁴⁵ Tekst łaciński brzmi dosłownie: *P. Annaeus Q. l. Epicadus aedem Leiberi patrus faciund(am) coir(avit) lub(ens) mer(eto)*.

⁴⁶ Kategorię liczby podwójnej w językach indoeuropejskich w szczególony sposób przedstawia M. Fritz (*Der Dual im Indogermanischen*, s. 1-262). Zob. też R.S.P. BEEKES, *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*, revised and corrected by M. de Vaan, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 2011², s. 216-217, 270-271; K.T. WITCZAK, *Konsekwencje zaniku liczby podwójnej*, s. 102-104.

awest. *aši* du., toch. A *aś*, toch. B *eś* du. ‘oczy’, lit. *akì* du., stcs. *oči* du. ‘ts.’; gr. hom. *χεῖρε* du. ‘ręce’; toch. A *tsarām* du. ‘ręce’; stir. *di lám* ‘dwie ręce’; lit. *rankì* du. ‘ręce’, pol. *ręce*, czes. *ruce* pl. [← du.] ‘ręce’ < bsł. *rankāi du. ‘dwie ręce’), a niekiedy także przy parach przypadkowo lub sztucznie zaaranżowanych (np. gr. myk. *po-ro* [pólō] du. ‘dwa żrebaki’, gr. hom. *ἄνδρε* m. du. ‘dwaj mężowie’, *ἵπω* m. du. ‘dwa konie [w jednym zaprzęgu]’, gr. dial. *καμελοπαρδάλι* f. du. ‘dwie żyrafy’ (napis pod przedstawieniem dwu żyraf na mozaice z Praeneste z połowy I w. p.n.e.); stir. *di mnaí* ‘dwie żony’; toch. B *oksaine* du. ‘dwa woły [w jednym jarzmie]’), względnie przy dwóch obiektach tego samego rodzaju (np. gr. myk. *qi-si-pe-e* [k^wsíphe^he] du. ‘dwa miecze’, *ti-ri-po-de* [trípode] du. ‘dwa trójnogi’; gr. hom. *δοῦρε* du. ‘dwa oszczepy’, toch. B *pwāri* du. ‘dwa ognie’, lit. *dví líepi* ‘dwie lipy’).

Czasami mamy do czynienia z eliptycznym użyciem liczby podwójnej, które z reguły pojawia się przy parach niejednorodnych⁴⁷. Elipsa jednego członu jest doskonale udokumentowana w kilku podrodzinach indoeuropejskich⁴⁸:

4.1. indyjskiej, np. stind. *áhanī* du. ‘dzień i noc’ (dosłownie ‘dwa dni’); *dyāvā* du. ‘niebo i ziemia’, także ‘dzień i noc’ (dosłownie ‘dwa nieba’ lub ‘dwa dni’); *ródasī* du. ‘niebo i ziemia’ (dosłownie ‘dwie ziemie’); *mātārā* du. ‘matka i ojciec; rodzice’ (dosłownie ‘dwie matki’); *pitārā* du. ‘ojciec i matka; rodzice’ (dosłownie ‘dwaj ojcowie’); *Mitrā* du. ‘Mitra i Waruna’⁴⁹;

4.2. irańskiej, np. awest. *pitarə* du. (= stind. *pitārā*) ‘ojciec i matka’;

⁴⁷ S.G. OLIPHANT, *The Vedic Dual: Part VI, The Elliptic Dual; Part VII, The Dual Dvandva*, „Journal of the American Oriental Society” 32(1912), s. 33-57.

⁴⁸ Por. R.G. KENT, *The Forms of Latin*, s. 16; J. WACKERNAGEL, *Altindische Grammatik*, t. II, cz. 1, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1957², s. 151; E. CAMPANILE, *Zum idg. Dual*, s. 121.

⁴⁹ Warto odnotować, że język staroindyjski pokazuje także złożenia kopulatywne typu dvandva, w których obie części każdego złożenia stoją w liczbie podwójnej i oba są akcentowane, np. stind. *mātārāpitārā* du. ‘matka i ojciec; rodzice’ (dosłownie ‘dwie matki – dwaj ojcowie’); *dyāvāśāmā*, także *dyāvāpṛthivyaú* du. ‘niebo i ziemia’ (dosłownie ‘dwa nieba – dwie ziemie’); *Mitrāvārunā(u)* du. ‘Mitra i Waruna’, por. S. INSLER, *mitrāvārunā or mitrā vārunā?*, w: *Mír Curad. Studies in Honor of Calvert Watkins*, red. J. Jasanoff, H.C. Melchert, L. Oliver, Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck 1998, s. 283-290. Poświadczony są także złożenia, w których człon początkowy stoi w liczbie pojedynczej, a człon końcowy w liczbie dualnej, np. *Indravayū* du. ‘Indra i Waju’, *Indrāgnī* du. ‘Indra i Agni’. Tego typu złożenia posiadają jeden akcent i zazwyczaj odnoszą się do boskich par, zob. J. WACKERNAGEL, *Altindische Grammatik*, s. 149-151; M. MALZAHN, *Der nominale Dual im Rgveda*, Wien: Universität Wien 1999, s. 102-105; M. FRITZ, *Der Dual im Indogermanischen*, s. 74.

4.3. greckiej, np. gr. hom. Αἶαντε ‘Ajas i jego brat Teukros’ (dosłownie ‘dwaj Ajasowie’)⁵⁰;

4.4. italskiej, np. łac. *octō* ‘osiem’ (pierwotnie znaczenie ‘two sets of four finger-tips’⁵¹), por. stind. *aštā*, awest. *ašta*, gr. ὀκτώ ‘8’.

4.5. tocharskiej, np. toch. B *ñaktene* du. ‘bóg i jego boska partnerka’ (dosłownie ‘dwaj bogowie’)⁵².

Wydaje się, że użycie eliptyczne liczby podwójnej było dość popularnym zjawiskiem w językach indoeuropejskich, które swym zasięgiem obejmowało także łacinę. Eksplikacja dawnych dualnych form eliptycznych w zabytkach literackich i epigraficznych języka łacińskiego nie zawsze jest łatwym zadaniem, ale jest możliwa w przypadku dobrze znanych par rzymskich bóstw. Wydaje się, że starołacińskie inskrypcje pozwalają wyróżnić następujące eliptyczne formy dualne, odnoszące się do boskich par:

4.6. stłac. *Castorē nom. du. ‘dwaj Kastorowie’ (tj. Kastor i Polluks)⁵³; w łacińskim materiale epigraficznym poświadczony jest gen. du. w formie *Castorus* (CIL I 582) lub *Kastorus* (CIL I 586).

4.7. stłac. *Cerezē, potem *Cererē nom. du. ‘dwie Cerery’ (tj. Ceres i jej córka Proserpina)⁵⁴, por. gen.-dat. du. *Cererus* (CIL I 566, 568, 1183).

4.8. stłac. *Djovē, potem *Iovē nom. du. ‘dwaj Jowisze’ (tj. Jowisz i Junona), por. gen. du. *Diovos* (CIL 360; D 65 = ILLRP 101). Na bazie mia-

⁵⁰ E. CAMPANILE, *Zum idg. Dual*, s. 121; J. CLACKSON, *Indo-European Linguistics. An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press 2007, s. 101.

⁵¹ R.G. KENT, *The Forms of Latin*, s. 16. Większość badaczy przyjmuje, że forma dualna liczby ‘osiem’ (pie. *h₃ekt-oh₁ ‘8’) uformowała się na bazie jakiegoś obiektu o czwórkowej charakterystyce. Podstawą derywacyjną mogła być prymitywna brona o czterech zębach (por. łac. *octō*, stír. *ocht*, śrwal. *wyth*, stbret. *eith* ‘osiem’ vs. stwal. *ocet* ‘brona’, łac. *occa* f. ‘ts.’ < pie. *h₃éktoh₁ ‘8’ vs. pie. **h₃éket-* ‘czterozębowa brona’), albo też dawna jednostka miary o szerokości czterech palców, por. awest. *ašta* ‘8’ vs. awest. *ašti-* ‘szerokość czterech palców, szerokość dłoni [bez kciuka]’ (< pie. *h₃ekt-o-h₁ ‘osiem’, tj. jednostka liczbowa złożona czterech palców obu dłoni [bez kciuków] vs. **h₃ekti-* ‘szerokość 4 palców’). Przegląd rozmaitych etymologii liczebnika ‘8’ przedstawia V. Blažek (*Numerals*, s. 268-272).

⁵² M. MALZAHN, *Toch. B ñaktene „Gotterpaar“ und Verwandtes*, „Tocharian and Indo-European Studies” 9(2000), s. 45-52. Zob. także E. CAMPANILE, *Zum idg. Dual*, s. 122.

⁵³ J. Clackson (*Indo-European Linguistics*, s. 101), omawiając eliptyczny dual, dodaje trafną uwagę: „Languages which have lost the dual can use the plural as an associative to denote pairs: in Latin *Castorēs*, the plural of the name ‘Castor’, is used to denote the semi-god Castor and his twin Pollux”.

⁵⁴ E. Campanile (*Zum idg. Dual*, s. 121) jasno stwierdza: „aus diesem Dual entwickelten sich in einigen Sprachen auch Pluralformen wie lat. **Cereres** (= osk. **cerfum**) ‘Ceres und ihre Tochter Proserpina’, **Castores** ‘Castor und sein Bruder Polluces, got. **berusjos** ‘Eltern’ (eig. ‘diejenige, die schwanger war und ihr Partner’; ähnliche Bildungen auch bei lat. **parentes** [...]”.

nownika liczby podwójnej uformował się wtórny gen. pl. *Iouērum* ‘Jowiszów’ (Varro, *Ling.* VIII 74).

4.9. stłac. *Salūtē nom. du. ‘dwie Boginie Zdrowia’ (tj. Salus oraz Spes Bona), por. gen. du. *Salutūs* (CIL 82).

4.10. stłac. *Venezē, potem *Venerē nom. du. ‘dwie Wenery’ (tj. Venus i Libitina), por. gen. du. *Venerūs* (CIL I 565, 1183, 1495; ILLRP 163 itd.).

Wczesny zanik liczby dualnej jako produktywnej kategorii spowodował pojawienie się w starołacińskich tekstach religijnych i prawniczych kilkunastu nie dość dobrze rozumiających formacji, które następnie uległy reinterpretacji albo w kierunku syngularyzacji⁵⁵, albo pluralizacji⁵⁶. W przypadku nazw dualnych o charakterze eliptycznym „fałszywa” syngularyzacja była wręcz oczywistym i zgoła najczęstszym rozwiązaniem, np. zwrot *ara Salutis* (CIL 82) ‘ołtarz bogini Salus i bogini Spes Bona’ mógł być relatywnie łatwo przekształcony i zreinterpretowany jako *ara Salutis* („ołtarz Bogini Zdrowia”). W ten sposób na plan pierwszy wysuwało się ważniejsze bóstwo z każdej pary, a dawny genetivus dualis mógł być bez trudu zastępowany przez dopełniacz liczby pojedynczej.

5. GŁOS W DYSKUSJI NAD ETYMOLOGIĄ ŁACIŃSKIEJ NAZWY DNIA

Dwa lata temu wyraziłem pogląd⁵⁷, że piąta deklinacja łacińska (na *-ē-*) pojawiła się w rezultacie zanikania dawnej odmiany dualnej, której główną cechą był formant **-eh₁* (dla grupy rzeczowników żywotnych) oraz jego niezwykle popularny wariant **-ih₁* (odnoszący się pierwotnie do grupy rzeczowników nieżywotnych). Przekształcenie się form dualnych w pluralne (np. *bovē nom.-acc. du. ‘dwa woły’ → *bovēs nom. pl. ‘woły’, *bovērūm* gen. pl. ‘wołów’) jest w pełni zrozumiałe w świetle dostępnego materiału leksykalnego z II wieku p.n.e. Do uformowania się nowej (piątej) deklinacji łacińskiej przyczyniła się także kolektywizacja i syngularyzacja dawnych dualnych formacji.

⁵⁵ Przykład syngularyzacji liczby podwójnej: stłac. *aedes Castorūs* → łac. *aedes Castoris* (Suet., *Caes.* 10: *ut enim geminis fratribus aedes in foro constituta tantum Castoris vocaretur*). Niekiedy syngularyzację świadomie usuwano poprzez wskazanie z imienia obu boskich braci: *aedes Castoris et Pollucis* (Suet., *Tib.* 20).

⁵⁶ Przykład pluralizacji liczby podwójnej: stłac. *aedes Castorūs* → łac. *aedes Castorum* (Plin. *NH.* X 121; XXXIV 23; Hist. Aug. Max. 16,1; Valer. 5,4; Not. Reg. VIII; Chron. 146).

⁵⁷ K.T. WITCZAK, *Konsekwencje zaniku liczby podwójnej*, s. 101-120.

Na kilku wybranych przykładach pokazałem, że dawne formy dualne na *-ī* musiały także rozwinąć charakterystyczną cechę *-ē-*, gdyż praindoeuropejski formant dualny **-ih₁* tworzył w przypadkach zależnych postać **-ieh₁-*, która przekształciła się ostatecznie w końcówkę *-iēs* (zarówno singularną, jak i pluralną, np. łac. *diēs* f. sg. ‘dzień’, f. pl. ‘dnie’). Kolektywizacja i syngularyzacja dawnych formacji dualnych spowodowała niecodzienną sytuację. Większość rzeczowników należących do piątej deklinacji łacińskiej nie wykazuje form liczby mnogiej (zaliczamy je zatem do *singularia tantum*). Wyjątki od tej reguły są nieliczne. Do nich zaliczamy apelatyw łac. *diēs* m., f. ‘dzień’, którego struktura morfologiczna i geneza nie przedstawia się jednoznacznie. Tradycyjny wywód z archetypu ie. **dyēus* (acc. sg. **dyēm*) m. ‘jasne niebo; bóg jasnego nieba’⁵⁸ jest trudny do utrzymania z dwóch powodów. Po pierwsze, grupa konsonantyczna **dy-* ulega uproszczeniu do *ī-* w łacinie klasycznej, a tymczasem w nazwie dnia nagłosowy fonem **d* został zachowany. Po drugie, wywód zakłada wykorzystanie postaci biernika liczby pojedynczej **dyēm* do utworzenia nowego paradygmatu (z innowacyjną cechą *-ē-*) przy jednoczesnym odrzuceniu wszystkich innych form deklinacyjnych (np. nom. sg. **dyēus*, gen. sg. **diwós*, loc. sg. **dyewi* itd.), co z morfologicznego punktu widzenia jest absolutną anomalią, nie mającą żadnych oczywistych paralel.

W tym miejscu próbujemy zaproponować nowe objaśnienie genezy apelatywu łac. *diēs* (gen. sg. *diēt*) m., f. ‘dzień’, które odwołuje się do zgłoszonej przeze mnie hipotezy dualnej. Wydaje się, że podstawowa indoeuropejska nazwa ‘dnia’ brzmiała **diwóm* n. ‘dzień’ (por. stind. *divám* n. ‘jasne niebo, dzień’, *sudivám* n. ‘piękny dzień’, *divédive* [reduplikowany locativus sg.] ‘codziennie’, łac. *divum* n. ‘niebo’⁵⁹, orm. *tiv* ‘dzień’) i taka właśnie postać zachowała się w języku łacińskim doby cycerońskiej i augustowskiej w kilku dawnych, odziedziczonych złożeniach, por. łac. *bīduum* n. ‘dwa dni, okres dwu dni’ (< pie. **dwis-diwóm* n. ‘okres dwudniowy’, dosłownie ‘dwa

⁵⁸ Tradycyjny wywód jest prezentowany przez standardowe słowniki etymologiczne języka łacińskiego, por. A. WALDE, J. HOFFMANN, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, t. I, Heidelberg: Carl Winter 1938, s. 349-351; M. DE VAAN, *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*, Leiden–Boston: Brill 2008, s. 170.

⁵⁹ Wyraz łac. *divum* w znaczeniu ‘niebo’, a także zwrot frazeologiczny *sub divo* ‘pod gołym niebem’ cytuje Marek Terencjusz Warron (116-27 p.n.e.) w dziele *De lingua Latina* (V 66), objaśniając go zarazem za pomocą synonimicznego apelatywu *caelum* n. ‘ts.’, por. VARRO, *On the Latin Language*, with an English translation by R.G. Kent, vol. I (Books V-VII), London: William Heinemann–Cambridge (MA): Harvard University Press 1958, s. 62-65.

razy dzień’); łac. *trīduum* n. ‘okres trzech dni’ (< pie. **tris-diwóm* n. ‘ts.’)⁶⁰.

Od formy rodzaju nijakiego **diwóm* n. ‘dzień; jasna część doby’ utworzono już w dobie indoeuropejskiej eliptyczną formę dualną (ie.) **diwī* (< pie. **diw-ih₁*, nom.-acc. du. n. ‘dwa dni’) oznaczającą ‘dzień i noc’, czyli pełną dobę⁶¹. Dalszy rozwój tej formy dualnej przebiegał w następujący sposób.

Praitalska forma dualna **diwī*, funkcjonująca w mianowniku i bierniku liczby podwójnej, została wsparta alternatywną formą przypadkową **diwjē-* (np. gen. du. n. **diwjēs*), która występowała we wszystkich przypadkach zależnych (*casus obliqui*). Potrzeba ujednoczenia paradygmatu wywołała ustabilizowanie się italocełtyckiej formy dualnej **diwjē* jako podstawowej⁶², a następnie jej regularne uproszczenie do **dijē*. Stopniowe zanikanie liczby podwójnej wymusiło kolejną zmianę semantyczną: dawny dual o znaczeniu eliptycznym przestał oznaczać ‘dzień i noc’ (nominalnie ‘dwa dni’), a zaczął określać dzień (w sensie jednej doby). Wyraz starołaciński **dijē* ‘dzień, doba’ ze względu na formę dualną ulegał zapewne regularnej pluralizacji, tworząc cały paradygmat w liczbie mnogiej, np. nom.-acc. pl. *diēs*, gen. pl. *diērum*, dat.-abl. pl. *diēbus*. Ale jednocześnie z uwagi na podstawowy sens ‘dzień, doba’ ten sam wyraz zaczął też tworzyć formacje singularne następującego typu: nom.-acc. sg. *diēs*, gen.-dat. sg. *diēi*, abl. sg. *diē(d)*. W ten sposób dawna, odziedziczona z prajęzyka indoeuropejskiego forma liczby podwójnej, występująca w użyciu eliptycznym, stała się podstawą do kreacji w języku łacińskim nowej odmiany deklinacyjnej z (dualną) cechą *-ē-*, czyli z taką cechą, która jest typowa dla piątej deklinacji łacińskiej. Sądzę, że wyraz łaciński *diēs* odegrał ogromną, może nawet pierwszoplanową rolę w genezie piątej deklinacji⁶³.

⁶⁰ Na gruncie celtyckim forma **diwóm* n. ‘dzień’ pojawia się wyłącznie w złożeniach, np. stir. *indiu* ‘dziś’ (< celt. **en-diwóm*); wal. *heddiw* ‘ts.’, korn. *hethew* ‘ts.’ (< celt. **se-diwó-* ‘dziś’, dosłownie ‘ten-dzień’), zob. J. POKORNY, *Indogermanisches*, s. 185; R. MATASOVIĆ, *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*, Leiden–Boston: Brill 2009, s. 101.

⁶¹ Por. stind. *áhanī* du. ‘dzień i noc’ (dosłownie ‘dwa dni’).

⁶² Również formy celtyckie sprowadzają się do archetypu celt. **dijjī-* (< **diwjē-*), por. stir. *die* ‘dzień’, stwal. *did* [m.] ‘dzień / day’, śrwal. *dydd*, sbret. *ded*, bret. *deiz* ‘ts.’, por. J. POKORNY, *Indogermanisches*, s. 185. Należy zatem przypuszczać, że ludy celtyckie i italskie знаły dwie podstawowe formacje ie. **diwóm* n. ‘jasny dzień’ oraz ie. **diwī* (wtórnie **diwjē*) du. n. ‘dzień i noc’. Celtycki materiał leksykalny przytacza R. Matasović, *Etymological Dictionary*, s. 101.

⁶³ Podobnie sądzą inni autorzy, np. M. de Vaan (*Etymological Dictionary of Latin*, s. 170).

KONKLUZJE

1. Język łaciński epoki klasycznej zawiera jedynie skromne ślady dawnego dualu, ograniczające się do kilku liczebników (łac. *duo* ‘dwa’, *octō* ‘osiem’, *vīgintī* ‘dwadzieścia’). Tylko nieliczne formy zachowały ślady dawnej odmiany dualnej, por. łac. *ambō*, *ambae*, *ambo* ‘obaj, obie, oba’, *duo*, *duae*, *duo* ‘dwaj, dwie, dwa’.

2. Zanik liczby podwójnej w języku łacińskim spowodował pluralizację, kolektywizację lub syngularyzację form dualnych, czyli ich utożsamienie bądź z formami liczby mnogiej, bądź liczby pojedynczej.

3. Na inskrypcjach łacińskich z II w. p.n.e. zachowały się archaiczne formy dopełniacza z końcówką *-us* (23 przykłady), które już wówczas były niezrozumiałymi skamielinami dawnego dualu, np. *hominūs* (gen. du. < *homo*), *nationū(s)* (gen. du. < *natio*), *nominūs* (gen. du. < *nomen*), *partūs* (gen. du. < *pars*), *regūs* (gen. du. < *rex*).

4. Dawne łacińskie formy dualne zakończone na *-ē* (< pie. **-eh₁*) otrzymały w drugim stuleciu p.n.e. końcówki pluralne, np. gen. pl. *-ērum*. Autorzy łacińscy z II w. p.n.e. cytują następujące formy innowacyjne: *bovērūm* (gen. pl. ← **bovē* nom. du. ‘dwa woły’ < *bos* nom. sg.), *lovērūm*, *lapidērūm*, *nāvērūm*, *nucērūm*, *rēgērūm* (gen. pl. ← **rēgē* nom. du. ‘dwaj królowie’ < *rēx* nom. sg.).

5. Pluralizacja dawnych form podwójnych typu *bovēs*, *bovērūm* (← **bovē*) spowodowała kumulację w obrębie trzeciej deklinacji dużej grupy rzeczowników z cechą *-ē-*. Część form dualnych uległa kolektywizacji, a następnie syngularyzacji. Na ich podstawie utworzono w późniejszym czasie piątą deklinację łacińską, która wyróżnia się dużą liczbą rzeczowników tworzących wyłącznie liczbę pojedynczą (*singularia tantum*), co jest wynikiem fałszywego syngularyzowania dawnych form dualnych, zwłaszcza *dualia tantum*, pojętych jako jedność obiektu parzystego.

6. Piąta deklinacja łacińska reprezentuje w znacznej mierze pozostałość dawnej odmiany dualnej. Wyraz łac. *diēs* f. ‘dzień’, gen. sg. *diēt*, gen. pl. *diērūm* może być uznany za standardowy kontynuant dawnej formy dualnej (łac. *diēs* f. ‘dzień’ ← stłac. **diwjē-* ← pie. **diw-ih₁* nom. du. n. ‘dzień i noc’ [w sensie eliptycznym] < pie. **diwóm* n. sg. ‘dzień’, por. łac. *bīduum* n. ‘okres dwu dni’ < pie. **dwis-diwóm* n. ‘ts.’).

BIBLIOGRAFIA

- ADAMS J.N.: *The Regional Diversification of Latin 200 BC-AD 600*, Cambridge–New York: Cambridge University Press 2007.
- ALLEN F.D.: *Remnants of Early Latin*, Bristol: Arx Publishing 2005.
- BALDI P.: *The Foundations of Latin*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter 2002.
- BEEKES R.: *Etymological Dictionary of Greek*, t. I-II, Leiden–Boston: Brill 2010.
- BEEKES R.S.P.: *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*, revised and corrected by M. de Vaan, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 2011².
- BLAŽEK V.: Indo-European “eight”, „Historische Sprachforschung” 111(1998), s. 209-224.
- BLAŽEK V.: *Numerals. Comparative-Etymological Analysis of Numeral Systems and Their Implications*, Brno: Masarykova Univerzita v Brně 1999.
- BLAŽEK V.: Indo-European Nominal Inflection in Nostratic Perspective, „Journal of Language Relationship” 11(2014), s. 19-38.
- BLÜMEL W.: *Untersuchungen zu Lautsystem und Morphologie des vorklassischen Lateins*, München: Kitzinger 1972.
- BOBROWSKI F.: *Lexicon Latino-Polonicum / Słownik łacińsko-polski*, t. I-II, Wilno: Józef Zawadzki 1905.
- BUCK C.D.: *Comparative Grammar of Greek and Latin*, London: Bristol Classical Press 2009 (reprint wydania z r. 1959⁷).
- CAMPANILE E.: Elementi dialettali nella fonetica e nella morfologia del latino, „Studi e saggi linguistici” 1(1961), s. 1-21.
- CAMPANILE E.: Zum idg. Dual, „Tocharian and Indo-European Studies” 3(1989), s. 121-124.
- CAMPANILE E.: Il latino dialettale, w: *Caratteri e diffusione del latino in età arcaica*, red. E. Campanile, Pisa: Giardini 1993, s. 13-23.
- CLACKSON J.: *Indo-European Linguistics. An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press 2007.
- COLEMAN R.G.G.: Dialectal variation in Republican Latin, with special reference to Praenestine, „Proceedings of the Cambridge Philological Society” 36(1990), s. 1-25.
- COWGILL W.: PIE. *duwō ‘2’ in Germanic and Celtic, and the nom.-acc. dual of non-neuter o-stems, „Münchener Studien zur Sprachwissenschaft” 46(1985), s. 13-28.
- CUNY A.: *Le nombre duel en grec*, Paris: Librairie C. Klincksieck 1906.
- CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. I, *Inscriptiones Latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem*, ed. T. Mommsen, Berolini: G. Reimer 1863; editio altera, ed. E. Lommatzsch, Berolini: de Gruyter, Fasc. I– 1918², II 1931, III 1943, IV 1986.
- CYTOWSKA M., SZELEST H., RYCHLEWSKA L.: *Literatura rzymska. Okres archaiczny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1996.
- D – *Altlateinische Inschriften*, ed. E. Diehl, Berlin: De Gruyter 1930³.
- DANIELSSON O.A.: *Alte Dualformen im Latein*, w: *Altitalische Studien*, red. C. Pauli, t. III, Hannover: Hahn’sche Buchhandlung 1884, s. 187-199.
- FERO B.: *Studi sul duale in miceneo, nella poesia omerica e nel teatro attico del V secolo. Variazioni morfologiche, dialettali, stilistiche*, Bologna: Università di Bologna 2013. (nieopublikowana praca doktorska; [dostęp: 12.12.2016]: <http://amsdottorato.unibo.it/5940/1/fero-barbara-tesi.pdf>).

- MARCUS PORCIUS CATO, Über den Ackerbau, ed. D. Flach, München: Franz Steiner Verlag 2005.
- FRITZ M.: Der Dual im Indogermanischen. Genealogischer und typologischer Vergleich einer grammatischen Kategorie im Wandel, Heidelberg: Universitätsverlag Winter 2011.
- HIERCHE H.: L'emploi du duel dans les formules homériques, Lyon: Institut d'études indo-européennes de l'Université Jean Moulin 1987.
- ILLRP – A. DEGRASSI, Inscriptiones Latinae liberae rei publicae, Firenze: La Nuova Italia 1965².
- INSLER S.: *mitrāvárunā* or *mitrā várunā*?, w: Mír Curad. Studies in Honor of Calvert Watkins, red. J. Jasanoff, H.C. Melchert, L. Oliver, Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck 1998, s. 283-290.
- JASANOFF J.: Gr. ἄμφω, Lat. *ambō* et le mot indo-européen pour 'l'un et autre', „Bulletin de la Société de Linguistique de Paris” 71(1976), s. 123-131.
- Flavii Sospatri Charisii Artis grammaticae libri V, w: Grammatici Latini, red. H. Keil, vol. I, Lipsiae: B.G. Teubner 1857.
- KEMPIŃSKI A.M.: Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich, Warszawa: Wydawnictwo Iskry 2001.
- KENT R.G.: The Forms of Latin. A Descriptive and Historical Morphology, Baltimore, MD: Linguistic Society of America 1946.
- KENT R.G.: Varro, On the Latin Language, with an English translation by R.G. Kent, vol. I (Books V-VII), London: William Heinemann–Cambridge (MA): Harvard University Press 1958.
- KURYŁOWICZ, J.: Studia językoznawcze. Wybór prac opublikowanych w języku polskim, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987.
- LEUMANN M.: Lateinische Laut- und Formenlehre, München: Beck 1977.
- MALZAHN M.: Der nominale Dual im R̥gveda, Wien: Universität Wien 1999 (nieopublikowana praca magisterska [dostęp: 12.12.2016]).
- MALZAHN M.: Toch. B *ñaktene* „Gotterpaar” und Verwandtes, „Tocharian and Indo-European Studies” 9(2000), s. 45-52.
- MAŃCZAK W.: Proto-indo-européen **ambhō(u)*, **ambhi*, w: Studia etymologica Indoeuropaea memoriae A.J. van Windekens dicata, red. L. Isebaert, Leuven: Peeters 1991, s. 179-186.
- MATASOVIĆ R.: Etymological Dictionary of Proto-Celtic, Leiden–Boston: Brill 2009.
- MEISER G.: Historische Laut- und Formenlehre der lateinische Sprache, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2006².
- MAREK PORCIUSZ KATON, O gospodarstwie rolnym, tłum. I. Mikołajczyk, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 2009.
- OLIPHANT S.G.: The Vedic Dual: Part VI, The Elliptic Dual; Part VII, The Dual Dvandva, „Journal of the American Oriental Society” 32(1912), s. 33-57.
- PAUW J.W.: The Dual Number in Indo-European: A Two Stage Development, Los Angeles: University of California 1980.
- PETERSMANN H.: Zu Cato *de agr.* 134,1 und den frühesten Zeugnissen für den Ersatz des Nominativs Pluralis von Substantiven der 1. Deklination durch Formen auf *-as*, „Wiener Studien” 86(1973), s. 75-90.
- PLATNER S.B.: A Topographical Dictionary of Ancient Rome, red. T. Ashby, Cambridge: Cambridge University Press 2015.
- Słownik łacińsko-polski, red. M. Plezia, t. I-V, Warszawa: PWN 1959-1979.

- POKORNY J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern–München: Francke Verlag 1959.
- PUGLIESE CARRATELLI G.: Cereres, „Parola del Passato” 36(1981), s. 367-372.
- REICHARDT C.: *Sprachlich-stilistische Untersuchungen zu den frühen römischen Historikern*, Bamberg: University of Bamberg Press 2008.
- RICHARDSON L., jr.: *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press 1992.
- SHIELDS K., Jr.: The Emergence of the Dual Category in Indo-European. A „New Image” and Typological Perspective, „Indogermanische Forschungen” 109(2004), s. 21-30.
- SIHLER A.L.: *New Comparative Grammar of Greek and Latin*, New York–Oxford: Oxford University Press 1995.
- SOBOTKA P.: Biblijne rzeczowniki dualia i pluralia tantum oraz ich słowiańskie odpowiedniki, w: Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym. Prace dedykowane Profesorowi Czesławowi Łapiczowi, t. III: Słowiańscy chrześcijanie Wschodu i Zachodu. Język – Dialekt – Piśmiennictwo, red. M. Krajewska, J. Kulwicka-Kamińska, A. Szulc, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK 2016, s. 167-187.
- TAGLIAVINI C.: *Fonetica e morfologia storica del latino*, Bologna: Editrice Pàtron 1962.
- UNTERMANN J.: *Wörterbuch des Oskisch-Umbrischen*, Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter 2000.
- DE VAAN M.: *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*, Leiden–Boston: Brill 2008.
- WACKERNAGEL J.: *Altindische Grammatik*, t. II.1, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1957².
- WALDE A., HOFFMANN J.: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, t. I, Heidelberg: Carl Winter 1938.
- WARMINGTON E.H.: *Remains of Old Latin*, vol. IV: Archaic Inscriptions, London: William Heinemann Ltd. – Cambridge, MA: Harvard University Press 1959.
- WEISS M.: *Outline of the Historical and Comparative Grammar of Latin*, Ann Arbor–New York: Beech Stave Press 2009.
- WHITE K.D.: *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge–London–New York–Melbourne: Cambridge University Press 2010².
- WIŚNIOWOLSKI M.: Akcja władz rzymskich przeciwko czcicielom Bakchusa, „Meander” 34(1979), z. 7, s. 361-367.
- WITCZAK K.T.: Dioscuri in the Mycenaean Times, „Do-so-mo” 9(2011), s. 57-68.
- WITCZAK K.T.: Konsekwencje zaniku liczby podwójnej w języku łacińskim. Głos w sprawie dualnej genezy piątej deklinacji łacińskiej, „Roczniki Humanistyczne” 53(2015), z. 6, s. 101-120.
- ZIMMERMANN A.: Noch ein Fall eines Duals in lateinischen Inschriften?, „Indogermanische Forschungen” 30(1912), s. 219-220.

POZOSTAŁOŚCI LICZBY PODWÓJNEJ
W JĘZYKU ŁACIŃSKIM EPOKI ARCHAICZNEJ

Streszczenie

Artykuł przedstawia prawdopodobne ślady liczby podwójnej występujące w języku łacińskim epoki przedklasycznej. Do nich zaliczamy archaiczne formy genetiwu zakończone na *-ūs* lub

rzadziej (po spółgłoskach labialnych) na $-\bar{o}s$ (< gen. du. $*-ous$), pojawiające się 23 razy na inskrypcjach łacińskich z II w. p.n.e. (np. *Castorus, Cererus, Diovos, hominus, nominus, partus, regus, Salutus, Venerus*), a także formy dopełniacza liczby mnogiej rzeczowników trzeciej deklinacji na $-\bar{e}rum$ (np. *bov̄erum, lov̄erum, lapid̄erum, nāv̄erum, nuc̄erum, rēḡerum*), oparte na nom.-acc. du. na $-\bar{e}$, występujące w tekstach literackich epoki archaicznej, np. *bov̄erum* ‘wołów’ (pierwotnie ‘dwóch wołów’) ← nom.-acc. du. $*bov̄ē$ ‘dwa woły’ ← nom. sg. *bōs* m. f. ‘wół, krowa’. W trakcie procesu zanikania liczby podwójnej pojawiły się gruntowne zmiany w obrębie deklinacji łacińskiej, na skutek których ukształtowała się w obrębie 3 deklinacji specyficzna odmiana dualno-pluralna z charakterystyczną cechą $-\bar{e}$. Zanik liczby podwójnej odbywał się albo poprzez pluralizację form dualnych, albo poprzez ich kolektywizację i syngularyzację. Ostatecznym rezultatem tych złożonych procesów morfologicznych było uformowanie się osobnej piątej deklinacji łacińskiej.

Słowa kluczowe: liczba podwójna; eliptyczny dual; łacińska morfologia; piąta deklinacja łacińska.

REMAINS OF DUAL NUMBER FORMS IN ARCHAIC LATIN

Summary

The paper describes the possible traces of dual number forms preserved in the Latin language of the archaic period. Certain epigraphic sources of the 2nd century BC contain a total of 23 examples of third declension genitive forms ending in $-us$ or rarely (after labial consonants) $-\bar{o}s$ (e.g. *Castorus, Cererus, Diovos, hominus, nominus, partus, regus, Salutus, Venerus*). We can also distinguish genitive plural forms in $-\bar{e}rum$ (e.g. *bov̄erum, lov̄erum, lapid̄erum, nāv̄erum, nuc̄erum, rēḡerum*), which seem to derive from the nominative-accusative du. in $*-\bar{e}$, e.g. *bov̄erum* ‘of oxen’ (originally ‘of two oxen’) ← nom.-acc. du. $*bov̄ē$ ‘two oxen’ ← nom. sg. *bōs* m. f. ‘ox, cow’. The loss of the dual number in the early phase of the development of the Latin language caused massive changes in the Latin declension. Highly specific dual-plural forms of consonant stems characterised by the feature $-\bar{e}$ - (cf. $*bov̄ē$ ‘two oxen’, gen. *bov̄erum* ‘of oxen’) must have existed within the third Latin declension. Old “petrified” dual forms were generally reinterpreted as plurals (i.e. nom. du. $*-\bar{e} \rightarrow$ nom. pl. $-\bar{e}s$) and sometimes as collectives or singulars. The latter morphological processes led to the formation of the Latin fifth declension.

Key words: dual number; elliptical dual; Latin morphology; Latin fifth declension.